

Q U E E S T E 22

2015 / 2

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Caladrius, een voghel wit

Een cultuurhistorisch-ornithologisch antecedentenonderzoek

W.P. GERRITSEN

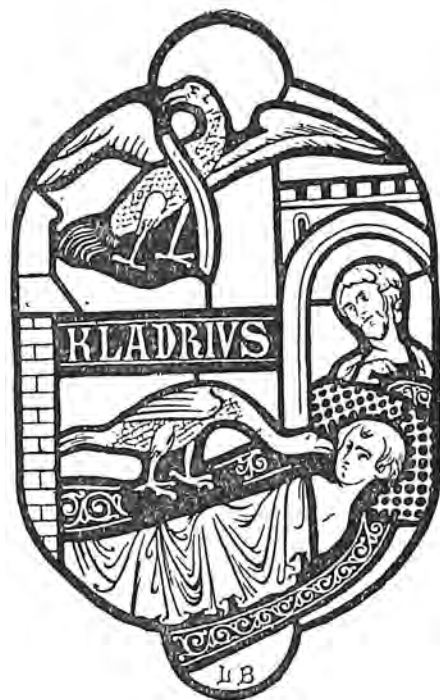
Op een dertiende-eeuws glasvenster in de kathedraal van Lyon, het zogenaamde *Vitrail de la Rédemption*, zijn in medaillons vijf belangrijke momenten uit de heilsgeschiedenis uitgebeeld, van beneden naar boven: de Annunciatie, de Geboorte, de Kruisiging, de Opstanding, en de Hemelvaart van Christus. Aan weerszijden van elk van deze medaillons ziet men een cartouche waarin het uitgebeelde heilsfeit ofwel typologisch wordt bevestigd door een oudtestamentische parallel, ofwel symbolisch in beeld wordt gebracht door een aan het dierenrijk ontleende voorstelling. Zo wordt de Opstanding enerzijds geïllustreerd door de profeet Jonas die door de walvis ongedeerd wordt uitgespuwd en anderzijds door een leeuw die met zijn gebrul zijn doodgeboren welpen tot leven wekt. De uitbeelding van Christus' Hemelvaart wordt aan de linkerkant geflankeerd door een arend die zijn jongen naar de zon leert vliegen en rechts door een (witte?) vogel met de naam *kladrius*. In de cartouche wordt deze vogel tweemaal afgebeeld. In de onderste helft van de voorstelling ziet men een man in bed liggen terwijl een langhalzige vogel zijn snavel voor diens gezicht houdt. Boven het opschrift met het woord *kladrius* ziet men dezelfde vogel omhoogvliegen, waarbij een sliert vocht uit zijn bek vloeit.¹ Aan de geschiedenis van deze vogel, wiens Latijnse naam meestal als *caladrius* gespeld wordt en die in het Grieks *charadrios* heet, is dit artikel gewijd.

Émile Mâle

Aan de verklaring van de *kladrius*-cartouche in het glasvenster te Lyon hebben in het verleden drie geleerden belangrijke bijdragen geleverd. De oudste van de drie is de Franse kunsthistoricus Émile Mâle (1862-1954), de grote kenner van de religieuze iconografie van de middeleeuwen. In Mâle's visie was de kunst van de middeleeuwse kathedralen in wezen didactisch: architectuur, beeldhouwwerk en glasvensters van een kathedraal vormden volgens hem tezamen een encyclopedie van theologische kennis en vrome legenden, die bestemd was om ook door ongeletterden begrepen te worden. Mâle's meesterwerk was het proefschrift waarop hij in 1899 aan de Sorbonne promoveerde, *L'Art religieux du XIIIe siècle en France*.²

1 Zie Bégule 1911, 78-79 (met afbeeldingen van het glasvenster en van de cartouche met de *kladrius*, die hier *calandre* wordt genoemd). Op de (blijkens zijn initialen) door Bégule vervaardigde tekening van de cartouche berusten de reproducties bij Mâle 1958 en Huizinga 1948.

2 Het boek werd herhaaldelijk herdrukt; op basis van de derde editie uit 1910 verscheen er in 1913 een Engelse vertaling onder de titel *The Gothic Image, Religious Art in France of the Thirteenth Century*. Hier zijn gebruikt Mâle

Afb. 1 Tekening van de Kladrus-cartouche in de kathedraal van Lyon. Bron: J. Huizinga, 'Van den vogel charadrus', in: Idem, *Verzamelde werken I: Oud-Indië, Nederland*. Haarlem: Tjeenk Willink & Zn, 1948, 173-187.

In zijn bespreking van het venster in de kathedraal van Lyon op de pagina's 37-42 (van de negende editie) van dit boek beschreef Mâle het venster in Lyon, waarbij hij de tot dan toe raadselachtige voorstelling van de *kladrius* wist te duiden door de bron ervan aan te wijzen, een werk dat volgens hem als het directe voorbeeld voor de kunstenaar gefungeerd moest hebben. Dat was het *Speculum Ecclesiae* van de twaalfde-eeuwse Benedictijn Honorius Augustodunensis, een vruchtbare auteur van theologische en filosofische werken, die zowel in Engeland als in Duitsland (Regensburg) actief is geweest. Honorius' *Speculum Ecclesiae* is een bundel preken over de grote kerkelijke feestdagen, waarin hij steeds typologische of aan het *Bestiarium* ontleende parallellen van het betrokken heilsfeit aanhaalt. In een preek over het feest van Christus' Hemelvaart beschrijft Honorius een vogel die hij *caradrus* noemt en waarover hij het volgende te melden heeft (ik parafraseer de Latijnse tekst):

Deze witte vogel voerspelt of een zieke aan de dood zal ontkomen. Als de vogel bij een zieke wordt gebracht die ten dode is opgeschreven, keert het dier zijn kop van hem af. Als de patiënt zijn ziekte zal overleven, kijkt de vogel hem strak aan, waarbij hij zijn snavel opent en de ziekte opslurpt. Dan vliegt hij omhoog, tegen de stralen van de zon in, terwijl hij de opgezogen ziekte uitzweet, met als gevolg dat de zieke herstelt.

Dan volgt de uitleg:

De witte Caradrus is [d.w.z. symboliseert] Christus, die uit een maagd geboren is. Toen Christus door Zijn vader werd neergezonden om de wereld te redden, nam Hij de ziekte van de lijdende mensheid op zich. Hij keerde zijn gelaat af van de Joden en liet hen achter in de dood, maar naar ons wendde Hij Zijn aangezicht en redde ons van de dood. Terwijl Hij de kruisiging onderging droeg Hij zelf onze ziekte met zich omhoog en een zweet van bloed stroomde uit hem. Daarna vloog Hij met ons vlees omhoog tot de hoogste hemel naar Zijn vader en schonk ons allen het eeuwige heil.³

1958 resp. Mâle 1972.

³ Geparafraseerd naar Honorius' *Sermo de ascensione Domini* in de uitgave van het *Speculum Ecclesiae* door Migne 1895, kol. 815-1104. Dit citaat in kol. 958.

Måle stelde zich ermee tevreden de tekst aan te wijzen die waarschijnlijk als de directe bron voor de ontwerper van het venster in Lyon had gediend en ging hierbij niet in op de vraag naar de herkomst van Honorius' informatie over de *caradrius* en zijn symboliek. Toch was deze vreemde vogel in de geleerde wereld al sinds lang bekend. Al in 1855 had de Benedictijn J.B. Pitra, een medewerker van Migne bij de uitvoering van diens kolossale *Cursus Patrologiae*-project, die het later tot kardinaal en bibliothecaris van het Vaticaan zou brengen, in het derde deel van zijn *Spicilegium Solesmense* een Griekse tekst uit de late Oudheid gepubliceerd, de *Physiologus*.⁴ Dit laatste werk is de eerste eeuwen van onze jaartelling ontstaan, waarschijnlijk in Egypte. Het bestaat uit een vijftigtal korte hoofdstukjes, in elk waarvan een dier (in enkele gevallen een boom of een mineraal) wordt beschreven, waarvan de eigenschappen vervolgens door een autoriteit op het gebied van de Natuur, die aangeduid wordt als de *Phusilologos*, wordt uitgelegd als verwijzend naar een belangrijk momenten uit de heilsgeschiedenis. Het hoofdstuk over de *charadrius* begint met de mededeling dat dit dier in het Bijbelboek Deuteronomium genoemd wordt.⁵ De vogel is geheel wit en zijn uitwerpselen kunnen een oogziekte genezen. Dan volgt het hierboven geparafraseerde verhaal over het voorspellend en genezend vermogen van de vogel en de toepassing hiervan op Christus. Op de publicatie van Pitra volgde in 1889 een tweede editie van de Griekse *Physiologus*-tekst, naar een ander handschrift en met een groot aantal varianten in het notenapparaat, in het standaardwerk van Friedrich Lauchert, *Geschichte des Physiologus*.⁶ In 1936 verscheen een door Franciscus Sbordone bewerkte editie naar alle bekende Griekstalige versies.⁷ De Griekse *Physiologus* werd in de vroege Middeleeuwen vertaald in een aantal in geografische zin naburige talen, zoals Koptisch, Ethiopisch, Syrisch en Armeens. Wanneer de Griekse tekst voor het eerst in het Latijn vertaald werd, is een omstreden kwestie; de vroegste Latijnse handschriften dateren uit de achtste en negende eeuw. De Latijnse traditie waaiert uit in een reeks versies, waarvan soms al vroeg bewerkingen in allerlei Europese volkstalen zijn gemaakt.⁸

4 Pitra 1963, 338-373; het *Physiologus*-hoofdstuk over de *charadrius* op p. 342-343.

5 In de Septuagint, Deuteronomium 14, 18, wordt de *charadrius* genoemd in een opsomming van soorten vogels die niet gegeten mogen worden. Over de vraag welke vogel met het woord *charadrius* bedoeld werd, hebben geleerden eeuwenlang getwist. In de recente Nieuwe Bijbelvertaling luidt dit vers 'de ooievaar, de verschillende soorten reigers, de hop en de vleermuis'. Mijn collega Jaap Mansfeld was zo vriendelijk mij attent te maken op een recente publicatie over de vraag welke vogel in de Oudheid met de naam *charadrius* werd aangeduid; zie Lunczer 2011.

6 Zie Lauchert 1889.

7 Franciscus Sbordone publiceerde in 1936 een editie van de Griekse *Physiologus* naar alle toen bekende handschriften (Sbordone 1936). De vroegste Griekse versie is in 1974 uitgegeven door Dimitris Kaimakis (Kaimakis 1974). Het werk is in het Nederlands vertaald door F. Ledegang (Ledegang 1994). De Duitse vertaling van de Griekse *Physiologus* door Otto Seel, voor het eerst gepubliceerd in 1960, is voorzien van een informatief notenapparaat met verwijzingen naar Bijbelplaatsen en andere literatuur (Seel 1987).

8 Florence McCulloch (McCulloch 1962, 21-44) en Nikolaus Henkel (Henkel 1976, 21-58) geven een overzicht van de Latijnse *Physiologus*-versies. Twee versies van de Latijnse *Physiologus* zijn toegankelijk in edities van de hand van Francis J. Carmody. De Engelse vertaling door Michael J. Curley (Curley 1979) berust op de door Carmody bezorgde edities (Carmody 1939 en 1941).

Johan Huizinga

De bijdrage die Johan Huizinga (1872-1945) als indoloog heeft geleverd aan het onderzoek naar de herkomst van de *caladrius*-legende, wordt in de uitgebreide literatuur over de *Physiologus* nergens vermeld. Huizinga had in 1895 aan de Groningse universiteit het doctoraal examen in de Nederlandse letteren afgelegd, waarna hij zich onder leiding van de hoogleraar J.S. Speyer had gespecialiseerd in de oud-Indische literatuur. Nadat hij in 1897 bij Speyer was gepromoveerd op een proefschrift over *De Vidūshaka in het Indisch tooneel*, een bijdrage tot de Oud-Indische dramatische theorie, was hij in 1903 toegelaten als privaattoecent in de ‘Oudheid- en letterkunde van Voor-Indië’ aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam. Uit deze fase van zijn wetenschappelijke loopbaan stamt zijn opstel ‘Over den vogel charadrios’, dat in 1903 werd gepubliceerd in de *Verhandelingen* van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (waarvan Huizinga toen nog geen lid was).⁹

Met een indrukwekkende beheersing van de weerbarstige stof verruimt Huizinga zowel in chronologisch als in geografisch opzicht het cultuurhistorische kader waarin hij de *charadrios/caladrius* situeert. Met het Griekse woord *charadrios* werd in de Oudheid waarschijnlijk de griel (*Burhinus oediacnemus*) bedoeld, een in mediterrane streken vrij frequent voorkomende, in Nederland thans zeer zeldzame vogel, die herkenbaar is aan zijn opvallend grote ogen met een gele iris. Verschillende Griekse schrijvers brengen de *charadrios* in verband met geelzucht. Zo vermeldt de filosoof Plutarchus (ca. 46-120 na Chr.), dat lijders aan geelzucht worden genezen door hun blik strak op een *charadrios* te richten. Deze vogel heeft namelijk de eigenschap dat hij in staat is de kwaal aan het lichaam van de lijder te onttrekken en als een stroom via de ogen in zijn eigen lichaam op te nemen. Maar aangezien het dier de blik van een geelzuchtlijder slecht verdraagt, sluit hij [vaak?] de ogen of wendt hij zijn kop af.¹⁰ Ook Aelianus, een Grieks schrijvende Romein uit de derde eeuw na Christus, kent deze therapie. In zijn geschrift ‘Over de eigenschappen van dieren’, een beschrijving van het dierenrijk met bijzondere aandacht voor *mirabilia* (verbazende details), deelt hij mee dat een geelzuchtpatiënt genezing vindt door zijn blik strak op een *charadrios* te richten, mits de vogel deze blik beantwoordt zonder weg te kijken.¹¹

Deze Griekse geelzuchtkuur vindt, naar Huizinga betoogt, een merkwaardige parallel in een van de oudste heilige geschriften van het Hindoeïsme, de *Atharvaveda*, een tekst in het Vedisch, een vroege vorm van het Sanskrit, die meestal tussen 1200 en 1000 voor Christus gedateerd wordt. Het gaat om een spreuk waarvan de belangrijkste zinsneden door Huizinga als volgt worden vertaald:

Tot de zon stijge op uw hartkwaal en uw geelheid; met de kleur van het rode rund, daarmee omhullen wij u. [...] In de papegaaien en de *ropanaka*'s brengen wij uw geelheid; voorts in de *haridrāva*'s leggen wij uw geelheid neer.¹²

⁹ Zie Huizinga 1903. Hier geciteerd naar de herdruk in deel I van Huizinga's *Verzamelde werken*.

¹⁰ Plutarchus, *Convivialium disput.*, lib.V quaestio. 7; zie Clement & Hoffleit 1969, 423-424.

¹¹ Aelianus, *De natura animalium*, lib. XVII, cap. 13, zie Zucker 2002, 186-187 (de *charadrios* wordt in het Frans *gravelot* genoemd).

¹² Huizinga 1948, 178.

Deze spreuk begeleidt een ritueel dat beschreven wordt in de *Kauśika Sūtra*, een handleiding voor de bezweringspraktijk van de *Atharvaveda*. Volgens deze aanwijzingen moet de lijder aan geelzucht worden overgoten met water dat is vermengd met haar van een rode stier; dit moet hij ook drinken. De geelkleurige vogels die in de tekst genoemd worden, worden met een gele draad aan een poot van het bed gebonden waarop de zieke ligt; ook over deze vogels wordt het met stierenhaar vermengd water uitgegoten.¹³ De bedoeling is duidelijk: de rode kleur die de zieke ontbreekt, wordt door het rode dier op hem overgebracht, terwijl zijn gele kleur overgaat op de drie gele vogels. De benaming van de derde vogel, *haridrāva*, stemt etymologisch overeen met het Griekse *charadrios*.

Hoe is te verklaren dat een Grieks volksgeloof, geattesteerd sinds de zesde eeuw voor Christus en inhoudende dat geelzucht genezen kan worden door middel van oogcontact tussen de geelzuchtlijder en een representant van een geelkleurige vogelsoort, genaamd *charadrios*, in essentie overeenkomt met een oeroud, Vedisch ritueel ter genezing van geelzucht? Men zou kunnen denken aan een gemeenschappelijke oorsprong uit een ver, Indo-Europees verleden. Op grond van een passage uit *De Paedagoog*, een werk van de kerkvader Clemens van Alexandrië (ca. 150-ca. 215 na Chr.) geeft Huizinga voorzichtig de voorkeur aan een alternatieve mogelijkheid: ontlening. In deze passage vaart de kerkvader uit tegen in zijn ogen decadente dames in Alexandrië die er behagen in scheppen exotische vogels zoals Indische *charadrioi* en Perzische pauwen te liefkozen, terwijl zij hun in overspel verwekte kinderen niet bij zich houden, maar uitbesteden.¹⁴ In het Alexandrië van de tweede eeuw van onze jaartelling gold de *charadrios* dus als een Indische vogel. De toenmalige wereldstad Alexandrië is ook de plaats waar, naar men aanneemt, tussen de tweede en de vierde eeuw de *Physiologus* is ontstaan, het werk waarin aan de vogel *charadrios* een bijzonder voorspellend vermogen wordt toegeschreven. Huizinga acht het aannemelijk dat het in de *Physiologus* vermelde geloof aan het voorspellende vermogen van de vogel *charadrios/caladrius* is ontstaan uit de geelzuchttherapie zoals die door Plutarchus, Aelianus en andere Griekse auteurs wordt beschreven. Hij formuleert dit als volgt:

De [*Physiologus*] bevat om zoo te zeggen het geval aesthetisch uitgewerkt, en algemeen gemaakt: in de plaats van de geelzucht, die bij de geciteerde schrijvers zonder onderscheid de kwaal in quaestie is, is een willekeurige ziekte in het algemeen gekomen, terwijl de voorstelling van Aelianus, dat de vogel de kranke aankijkt, en die van Plutarchus dat hij zich afwendt en de oogen sluit, als 't ware gecombineerd schijnen tot het alternatief, dat in het eerste geval de genezing wel intreedt, in het andere niet. Verder wordt door den Physiologus de kleur van het dier als wit vermeld.¹⁵

13 Zie de beschrijving van het ritueel in Caland 1900, 75-76. In een voetnoot merkt Caland op dat volgens het Duitse volksgeloof geelzucht genezen kan worden met geelkleurige zaken, zoals wortels, een dukaat of gouden ring, of met saffraan.

14 Clemens van Alexandrië, *Paedagogus*, lib. III, cap. IV, par. 30; zie Mondésert & Matray 1970. Ik dank mijn vriend J.W. van Haften, die mij heeft geholpen bij de interpretatie van de bedoelde passage. Prof. L. Westra was zo vriendelijk mij erop te wijzen dat Clemens met zijn verwijzing naar 'Indische vogels' niet noodzakelijkerwijs de even verderop in zijn preek genoemde *charadrioi* heeft bedoeld.

15 Huizinga 1948, 176-177.

George Druce

Na de Fransman Émile Mâle en de Nederlander Johan Huizinga moet de Engelsman George C. Druce (1850-1932) worden genoemd als de derde ‘peetvader’ van het *caladrius*-onderzoek. Het acroniem F.S.A, ‘Fellow of the Society of Antiquarians of London’, dat in zijn publicaties gewoonlijk achter Druce’s naam volgt, typeert het soort onderzoek waarmee hij zich bij voorkeur bezighield. Naast een loopbaan als curator bij het Departement Botanie van de universiteit van Oxford en in de gemeentelijke politiek van die stad – hij bracht het uiteindelijk tot burgemeester van Oxford – richtte hij zijn belangstelling voornamelijk op de uitbeelding van dieren in de middeleeuwse architectuur en beeldende kunst. Een gebeeldhouwd reliëf in een twaalfde-eeuws kerkportaal vormt het uitgangspunt van een verhandeling die hij in 1912 bijdroeg aan de *Archaeological Journal*: ‘The Caladrius and Its Legend, Sculptured Upon the Twelfth-Century Doorway of Alne Church, Yorkshire’.¹⁶ Een toegangspoort in de zuidelijke wand van het schip van de dorpskerk van Alne wordt bekroond met een krans van reliëfs, voorstellende een reeks dieren waarvan de symbolische betekenis in het twaalfde-eeuwse Latijnse *Bestiarium* wordt uitgelegd. Latijnse bovenschriften verduidelijken de voorstelling: *Vulpis* toont de vos die zich dood houdt om vogels te verschalken, *Panthera* is de panter die met geopende muil de draak verdrijft, *Ala* (verkort voor *Aquila*) is de arend, *Hyena* de graven schennende hyena, enzovoort. Onder het opschrift *Caladrius* ziet men een zieke man die, gedeeltelijk bedekt door een deken, naakt op een bed ligt terwijl een grote vogel boven hem zweeft en met zijn snavel het gezicht van de zieke beroert.

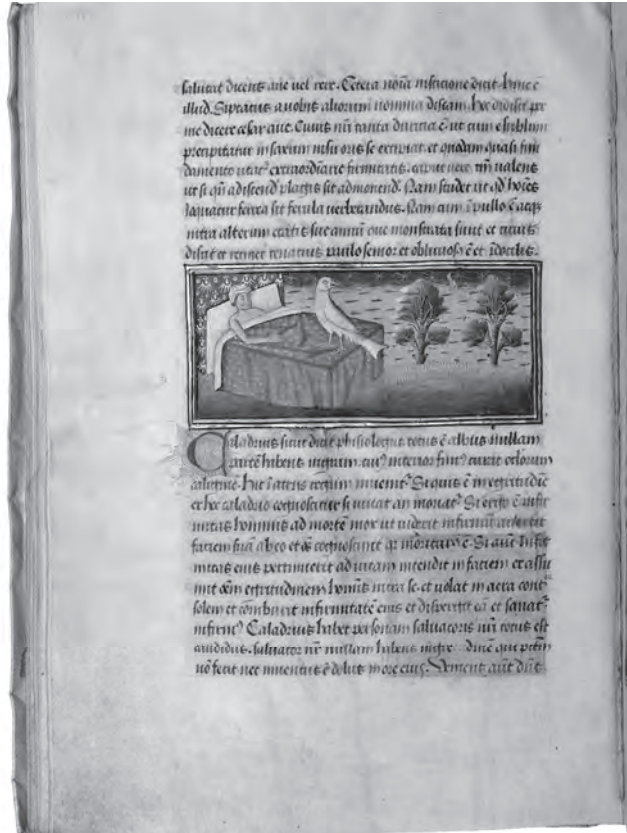
Druce kende niet meer dan deze twee vindplaatsen van het motief in de middeleeuwse kerkelijke kunst: het glasvenster in Lyon en het poortreliëf in Alne. Maar als onderzoeker was hij, vergeleken bij zijn voorgangers Mâle en Huizinga, in het voordeel: als medewerker van de Universiteit van Oxford had hij toegang tot de fabuleuze collecties middeleeuwse handschriften van de Bodleian Library en van een aantal Oxfordse colleges. Met het nabije British Museum in Londen waren (en zijn) dit de belangrijkste bewaarplaatsen van handschriften van het Latijnse *Bestiarium*, een twaalfde-eeuws werk dat in de dertiende en veertiende eeuw zeer populair moet zijn geweest, in het bijzonder in Engeland.¹⁷ Een tiental van de in Oxford en Londen bewaarde handschriften van dit werk is verlucht met een reeks geschilderde afbeeldingen van dieren, een reeks waartoe ook de *caladrius* behoort.¹⁸ De miniatuur op folio 40 recto in handschrift Harley 4751 van de British Library kan als een representatief voorbeeld van deze beeldtraditie gelden. Op een kostbaar versierd bed ziet men een zieke liggen, half bedekt door een deken. Op grond van de kroon die hij op het hoofd draagt is de liggende figuur als een koning te identificeren. Peinzend on-

¹⁶ Zie Druce 1912.

¹⁷ Zie over het Latijnse *Bestiarium* White 1960 (vert.), McCulloch 1962, 22-24, Baxter 1998, Barber 1999 (vert.) en Clark 2006 (ed. en vert.).

¹⁸ De internetsite *Medieval Bestiary* (<http://bestiary.ca/index.html>) maakt het mogelijk zich via achtereenvolgens de trefwoorden ‘Beast Index’, ‘Caladrius’ en ‘Gallery’ een indruk te verschaffen van de beeldtradities inzake de *caladrius*.

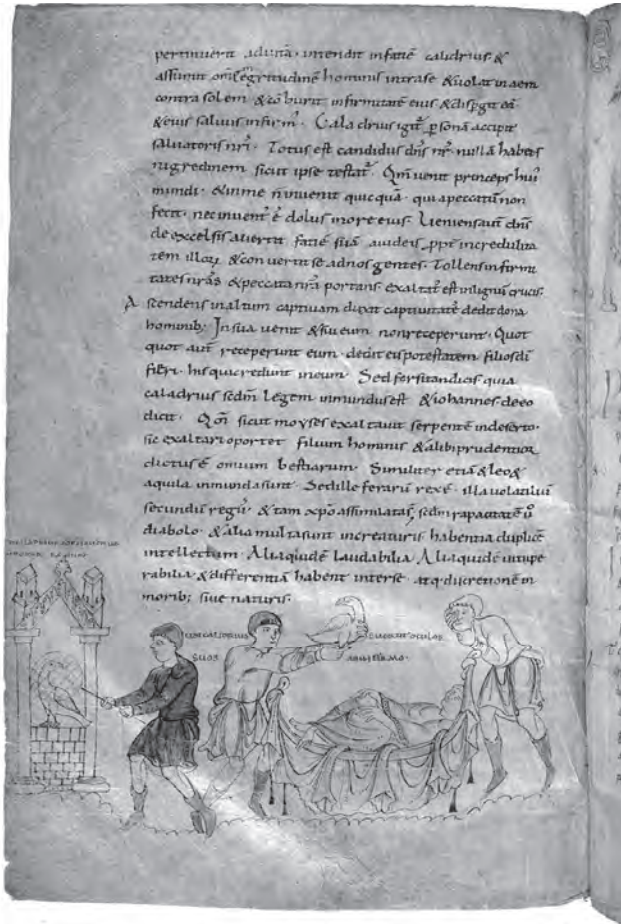
Afb. 2 De *caladrius* aan het ziekbed in een *Bestiarium*-handschrift. Den Haag, MMW, hs. 10 B 25, f. 28v.

dersteunt hij met de hand aan zijn wang zijn tegen een kussen liggend hoofd. Op de rand van het bed zit een grote, langhalzige, witte vogel, die zijn blik op de zieke richt, waarmee hij diens te verwachten herstel voorspelt. De meeste door Druce vermelde *Bestiarium*-handschriften in Oxford en Londen tonen variaties op deze zelfde beeldformule, met dien verstande dat de vogel in enkele gevallen, zoals in het Londense handschrift Harley 3244, wegkijkt, ten teken dat de patiënt ten dode is opgeschreven. In een (niet door Druce vermeld) handschrift in de Parijse Bibliothèque Nationale (BnF, hs. lat. 14429, f. 11v) is de *caladrius*-miniatuur verdeeld in twee vakken boven elkaar, in één waarvan de vogel de patiënt aankijkt, terwijl de *caladrius* in het andere vak diens dood voorspelt door weg te kijken. De door het Latijnse *Bestiarium* geïnitieerde beeldformule met de zieke man als centrale figuur zet zich voort in de Franse *bestiaires*.¹⁹ Druce reproduceert een miniatuur uit een handschrift van het *Bestiaire* van Guillaume le Clerc naar handschrift Douce 132 in de Bodleian Library. Hier ziet men een in verhouding reusachtige witte vogel met gestrekte hals op het gezicht van de zieke toevliegen, terwijl de *caladrius* in het Parijse handschrift Arsenal 3516 van het proza-*Bestiaire* van Pierre de Beauvais de zieke opgeeft door van hem weg te vliegen.

¹⁹ Zie voor een overzicht van de Oudfranse *bestiaires* McCulloch 1962, 45–69.

Afb. 3 De *caladrius* in Brussel, KBR, hs. 10074, f. 142v.

Van *Physiologus* naar *Bestiarium*

Het Latijnse *Bestiarium* is een creatie van de late twaalfde eeuw. Het werk kan worden omschreven als een sterk uitgebreide en ingrijpend gemoderniseerde omwerking van de Latijnse vertaling van de Griekse *Physiologus*-tekst uit de late Oudheid (2e–4e eeuw). Om het moderniseringsproces te verduidelijken is het wenselijk, eerst wat dieper in te gaan op de allegorische toepassingen die kenmerkend zijn voor de *Physiologus*. In de oudere literatuur vindt men de *Physiologus* vaak omschreven als een middeleeuws leerboek op het terrein van de dierenwereld. Een dergelijke typering zou impliceren dat men in de Middeleeuwen de wonderverhalen in dit boek als geloofwaardige berichten omtrent de natuur heeft beschouwd. Dit is een misvatting, zoals blijkt uit uitspraken van autoriteiten als de kerkvaders Augustinus en Ambrosius. Of, bijvoorbeeld, het verhaal van de pelikaan die zijn jongen doodt om ze na drie dagen weer tot leven te wekken waar is of niet, doet in dit verband niet ter zake; waar het op aankomt is dat het verhaal een *similitudo* (overeenkomst, gelijkenis, analogie) met een onderdeel van de heilsgeschiedenis bevat. De functie van het verhaal ligt bijgevolg niet in het

Afb. 4 De *caladrius* in Brussel, KBR, hs. 10074, f. 143r.

demonstrare (aantonen) van de natuurwetenschappelijke waarheid ervan, maar in het *significare*, het verwijzen naar het heilsfeit.²⁰

Hoe deze naar de heilsgeschiedenis verwijzende functie van het *caladrius*-verhaal in de praktijk van de tekstgeschiedenis gestalte kreeg, valt af te leiden uit de illustraties die de tekst in een van de vroegst bekende handschriften van de Latijnse *Physiologus*. Het gaat hier om een elfde-eeuws handschrift dat afkomstig is uit de Luikse abdij van Sint-Laurentius en dat thans onder signatuur 10074 (f. 140v-156v) wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Dit handschrift is verlucht met fascinerende pentekeningen. Op folio 142 verso en het volgende blad 143 recto wordt het verhaal van de *caladrius* en zijn toepassing op de heilsgeschiedenis verteld en in beeld gebracht. In de linkerhelft van de voorstelling op folio 142 verso wordt het vangen van een *caladrius* uitgebeeld onder het opschrift *Ubi caladrius comprehenditur in domibus regum* ('Hier wordt in de koningspaleizen een [of: de] *caladrius* gevangen'). De vogel zit op een muurtje tussen twee zuilen onder soort architraaf die samen een paleis evoce-

²⁰ Dit is overtuigend aangetoond door Henkel 1976, 139-151.

ren. Het dier laat zich vangen door een in het zwart geklede, met een net gewapende man. Rechts hiervan ziet men een zieke op bed liggen. Naast het bed staat een man die met zijn uitgestrekte armen een *caladrius* omhooghoudt. Het dier heeft zijn kop afgewend ten teken dat de zieke zal sterven. Aan het hoofdeinde van het bed staat een treurende figuur. De voorstelling op het recto ernaast vormt de tegenhanger van deze scène. Ook hier ziet men de zieke in bed liggen, maar hier houdt de vogel zijn blik op hem gericht. Terwijl de omstanders met gebaren hun vreugde over het aanstaande herstel tonen, ziet men boven het bed de wondervogel de zon (in de linker bovenhoek van de tekening) tegemoet vliegen, waar het vuur de ziekte zal wegbranden.

Hiernaast en in de buitenmarge wordt de *similitudo* in beeld gebracht. Zoals de *caladrius* de patiënt redt door hem aan te kijken (of met zijn snavel aan te raken) en dusdoende diens ziekte met zich mee te voeren, zo verlost Christus de zondige mens door hem aan te kijken en zijn zonden op zich te nemen. Dit wordt uitgebeeld door Christus met uitgestrekte armen, in de houding van een gekruisigde. Het onderschrift luidt *Ipse tulit iniquitates nostras* ('Zelf droeg hij onze zonden'). Hieronder, in de gedeeltelijk weggesneden buitenmarge, ziet men een priesterlijke figuur met een geopend boek in zijn ene hand, terwijl hij met de andere hand een groep volgelingen of leerlingen op een reptiel wijst dat in een boom is opgehangen. De leraar is Mozes, die, zoals in het Bijbelboek Numeri (21, 4-9) wordt verhaald, toen de Israëlieten op hun tocht door de woestijn door slangen werden geplaagd, op aanwijzing van de Heer een koperen slang liet maken die hij op een staak bevestigde. 'En iedereen die door een slang gebeten was en opkeek naar de koperen slang, bleef in leven' (Num. 21, 9; NBV). Typologisch gezien is dit een aankondiging van de verlossing door Christus. Drie voorbeelden van een reddende *c.q.* genezende blik worden hiermee met elkaar in verband gebracht: het natuurgegeven (de *caladrius*), de heilbrengende Kruisiging van Christus en de koperen slang in het Oude Testament.

In de vogel die met de ziekte in zijn snavel de zon tegemoet vliegt en de maligne stoffen in de hitte van de zonnestrallen doet verbranden hebben in de late Oudheid christenen een overeenkomst opgemerkt met de hemelvaart van Christus die in het eerste hoofdstuk van het Bijbelboek *Handelingen* wordt beschreven. Volgens de *Physiologus* is de geheel witte vogel *caladrius* een beeld van de Verlosser, 'die geen enkele zonde beging en over wiens lippen geen leugen kwam' (1 Petrus 2, 22). Zoals de *caladrius* zijn blik afwendt van de ten dode opgeschreven zieke, zo heeft Christus zijn gelaat afgekeerd van de Joden die weigerden hem als de messias te erkennen (zie bijv. Lucas 13, 35). Kijkt de vogel daarentegen de zieke aan, dan neemt hij diens kwaal in zich op, zoals Christus (getuige Matteüs 8, 16-17) de ziekten van allen die in hem geloofden genas 'opdat in vervulling ging wat gezegd is door de profeet Jesaja (Jes. 53, 4): "Hij was het die onze ziekten wegnam en onze kwalen op zich heeft genomen"'.

Het procédé van de allegorese van biologische verschijnselen berust op de overtuiging dat de twee voornaamste informatiebronnen waarover de mens hier op aarde beschikt – de Bijbel en de natuur – elkaar wederzijds bevestigen. In de *Physiologus* ontmoeten wij deze visie op de wereld in haar vroegste en meest pregnante vorm: in het geloof dat de dieren door God zijn geschapen om door middel van hun eigenschappen de mens te herinneren aan de centrale feiten van de Heilsgeschiedenis. De

allegorische verklaring van de natuur behoudt haar geldigheid in primair religieus gericht werken tot ver in de vroegmoderne periode, maar verdwijnt geleidelijk uit de hoofdstroom van de vroege zoölogie. Het Latijnse *Bestiarium*, de opvolger van de *Physiologus* als informatiebron op zoölogisch gebied, weerspiegelt de economische, sociale en culturele veranderingen die zich in de twaalfde eeuw hebben gemanifesteerd. De tekstgeschiedenis van het werk is bijzonder gecompliceerd. In de handschriftelijke overlevering onderscheidt men een viertal tekstfamilies, waarvan de tweede, de zogenaamde *Second-family Bestiary*, de belangrijkste is en de meeste geïllustreerde handschriften omvat. De oudste laag van deze versie wordt gevormd door ongeveer veertig dierbeschrijvingen die, in de meeste gevallen inclusief de allegorische toepassingen, zijn ontleend aan de Latijnse *Physiologus*. Deze oude kern is aangevuld met rond zestig ‘nieuwe’ dieren, waarover wetenswaardigheden te vinden waren in Isidorus’ *Etymologiae*. Een belangrijk contingent hiervan wordt gevormd door voor de mens nuttige dieren, zoals runderen, geiten en schapen, maar ook dieren die van belang waren voor een aristocratische leefwijze, zoals paarden, (jacht)honden en valken. De nieuwsgierigheid naar de exotische fauna van de Oriënt werd bevredigd door de antieke auteur Solinus met zijn beschrijvingen van fantastische dieren, zoals de *bonnacon*, de *leucrota* en de *manticora*.

De Perzische connectie

Het *Bestiarium* neemt de beschrijving van de *caladrius* zonder belangrijke wijzigingen over uit de Latijnse *Physiologus*. Van een (toen) recent ontdekt werk dat de voorspelende activiteit van de vogel in een historische context plaatste, maakt de compiler van het *Bestiarium* nog geen melding. Uit het bedoelde werk had hij kunnen vernemen dat Alexander de Grote tijdens zijn terugreis uit Indië een bezoek had gebracht aan het paleis van de voormalige Perzische heerser Xerxes. In een van de zalen van dit paleis zou hij vogels hebben aangetroffen die over hetzelfde prognostische vermogen beschikten als in de *Physiologus* aan de *caladrius* wordt toegeschreven. De vroegste verwijzing naar deze ‘Perzische connectie’ is, voor zover mij bekend, te vinden in de *Historia de preliis Alexandri Magni* van Leo van Napels. Omstreeks 950 reisde deze hoge geestelijke (in de bron wordt hij als *archipresbyter* aangeduid) naar Constantinopel. Daar trof hij een handschrift aan van een Grieks werk over de geschiedenis van Alexander de Grote, een werk dat thans bekend staat als de laatantieke (Griekse) Alexanderroman van Pseudo-Callistenes. In opdracht van hertog Johannes III van Campanië vervaardigde Leo een vertaling van dit werk in het Latijn, waaraan hij oorspronkelijk de titel *Nativitas et Victoria Alexandri Magni* gaf. Deze vertaling, die kort hierna in een uitgebreide versie bekend werd als de *Historia de preliis Alexandri Magni*, is de oorsprong van een wijdverbreide en zeer gecompliceerde tekstgeschiedenis, zowel in het Latijn als in de meeste middeleeuwse volkstalen en zelfs in het Hebreeuws.

In de in 1920 door Alfons Hilka als uitgegeven ‘Rezension J²’ van de *Historia de preliis* komt de volgende passage voor (ik vertaal de tekst uit het Latijn):

Nadat hij [Alexander] zijn leger had weggezonden, kwam hij bij het paleis van koning Xerxes, waarin hij zalen aantrof die hem hogelijk verbaasden. In dit paleis vond hij [namelijk] witte vogels ter grootte van duiven, die in staat waren een zieke te voorspellen of hij in leven zou blijven of zou sterven: als de vogel zijn blik richtte op het gezicht van de zieke, zou deze genezen, als de vogel echter weigerde de zieke aan te kijken, dan zou deze zeker sterven.²¹

De door Hilka uitgegeven Latijnse tekst is in deze editie afgedrukt naast de tekst van de Oudfranse Proza-Alexanderroman naar een met miniaturen verlucht handschrift in Berlijn. De Oudfranse paralleltekst van de bedoelde passage luidt in vertaling als volgt:

En vandaar gingen zij naar het paleis dat van koning Xerxes geweest was, [en] in dat paleis trof koning Alexander meer kostbaarheden en wonderbaarlijke zaken aan dan iemand zich zou kunnen voorstellen. [...] En naast andere kostbaarheden trof hij daar vogels aan ter grootte van duiven die *calandres* genoemd werden, die in staat waren te voorspellen of een zieke man zou sterven of in leven zou blijven, want in het geval dat (de vogel) de zieke in het gelaat keek, zou deze blijven leven, maar als hij zich afwendde, zou hij sterven. Naar sommige geleerden verzekeren, hebben deze vogels van onze Heer het vermogen gekregen dat zij door de zieke aan te kijken diens kwaal in zich opnemen en in de lucht omhoog voeren naar het vuur, het vierde element, dat alle ziekten, wat zij ook zijn mogen, verteert.

Kwam dit verhaal over de voorspellende vogels die Alexander in Xerxes' paleis zou hebben aangetroffen ook al voor in het Griekse origineel van de *Historia de preliis*? Bij de huidige stand van onze kennis moet deze vraag ontkennend worden beantwoord. De Griekse Alexanderroman is in aan het einde van de derde eeuw na Christus ontstaan, waarschijnlijk in Alexandrië, de door Alexander gestichte wereldstad, waar de herinnering aan de grote Macedoniër tot welhaast bovenmenselijke proporties was uitgegroeid. Tot de bestanddelen waaruit dit verre van homogene werk is samengesteld behoort een aantal gefingeerde brieven, die Alexander tijdens zijn veldtochten geschreven zou hebben aan zijn moeder Olympias en aan zijn leermeester Aristoteles. Daarnaast zijn er de zogenaamde wonderbrieven, die mondelinge overleveringen reflecteren over Alexanders avonturen tijdens het doorkruisen van de woestijnen van West-Azië en zijn veldtochten in Indië, die zich uitstrekten tot aan het einde van de wereld.

In het derde boek van de roman krijgt Alexander herhaaldelijk te maken met voorspellingen van zijn naderende dood.²² Meer dan eens wordt hij gewaarschuwd dat hij zich vergrijpt aan zaken die hem als mens niet toekomen. Een van deze incidenten wordt als volgt verhaald. Op zijn terugtocht uit Indië komt hij bij een heiligdom, in het centrum waarvan een kostbaar bed staat, waarop een in katoenen gewaad geklede dode man (een mummie?) ligt. In het midden van de tempelzaal, die op wonderbaarlijke wijze verlicht wordt door de straling van een enkele edelsteen, hangt van de zoldering een gouden kooi, waarin een vogel ter grootte van een duif zit, die hem met menselijke stem in het Grieks toeroept dat hij eindelijk moet ophouden zich tegen de goden teweer te stellen en in plaats hiervan naar huis moet terugkeren. Alexander

21 Zie Hilka 1920, 239-240 (cap. 122) en vgl. Pfister 1913, 121-122 (lib. III, cap. 28).

22 Zie Van Thiel 1974, 157 (lib. 3, cap. 28, 10-11) en vgl. Ausfeld 1907, 198-99 en Merkelbach 1977, 148.

wil de lamp en de vogel wegnemen om ze naar Griekenland te sturen, maar luistert tenslotte naar zijn metgezellen die hem erop wijzen dat het hier om heilige voorwerpen gaat. Een overeenkomstige gebeurtenis doet zich kort hierna voor bij Alexanders bezoek aan het voormalige paleis van Cyrus. In de zaal waar deze vorst eertijds audiënties placht te verlenen zag hij een gouden kooi aan de zoldering hangen, waarin zich een vogel bevond [of zich indertijd had bevonden] die eruit zag als een goudkleurige duif. Deze vogel, zo werd hem verteld, sprak tot de koningen in alle talen die aldaar gesproken werden.

Geen van deze twee voorvallen – in beide gaat het om een met menselijke stem sprekende vogel – wordt in Leo's *Historia de preliis* vermeld. Het lijkt erop dat zij zijn vervangen door de hierboven geciteerde passage over Alexanders bezoek aan het paleis van Xerxes met zijn voorspellende vogels, een passage die (zonder dat de benaming van de witte, op duiven lijkende vogels genoemd wordt) inhoudelijk sterk overeenkomt met de beschrijving van de *caladrius* in de *Physiologus*. Toch is voorzichtigheid hier geboden: het is mogelijk dat de afwijkende lezing al voorkwam in het Byzantijns-Griekse handschrift van de Alexanderroman dat Leo in Konstantinopel heeft aangetroffen. En het is zelfs niet ondenkbaar dat mondeling overgeleverde verhalen over Alexanders wederwaardigheden in Perzië de *caladrius*-traditie al in een veel vroeger stadium hebben beïnvloed.

Thomas Cantimpratensis en Jacob van Maerlant

In de ontwikkeling van de laatantieke *Physiologus* via het twaalfde-eeuwse Latijnse *Bestiarium* naar de grote encyclopedieën van de dertiende eeuw en verder ziet men de focus van de toepassing van zoölogische informatie op menselijk gedrag geleidelijk verschuiven van transcendente geloofswaarheden naar morele levenslessen. In de twaalfde/dertiende eeuw komt hier een nieuwe interesse bij: de nieuwsgierigheid naar exotische dieren in vreemde werelddelen. Als representant van deze toen moderne zoölogie kan Jacob van Maerlant gelden, die omstreeks 1270 zijn *Der Naturen Bloeme* heeft voltooid, een berijmde vertaling in de volkstaal van Thomas Cantimpratensis' Latijnse wereldbeschrijving *De naturis rerum*.²³ Maerlant behandelt de *caladrius* in het derde boek van zijn *Naturen bloeme*.²⁴ Op gezag van Isidorus van Sevilla vermeldt hij dat het vlees van de *caladrius* als geneesmiddel tegen staar gebruikt wordt. Vervolgens beschrijft hij in beknopte verzen het voorspellende vermogen van de vogel, en hoe deze in het geval van een positieve prognose *alle siechede* van de patiënt met zich mee omhoog voert en die in de zonnegloed verbrandt. De allegorische uitleg van dit gebeuren laat hij geheel onvermeld. Opmerkelijk is, dat hij het optreden van de *ca-*

²³ Thomas Cantimpratensis, *Liber de natuna rerum*, lib. 5, par. XXIV; zie Boese 1973, 187. Het is merkwaardig dat Thomas, na te hebben vermeld dat Alexander de Grote deze vogels in Perzië had aangetroffen (*Has aves Alexander fertur invenisse in Perside*), opmerkt dat de heilige Brendanus dergelijke vogels in een boom had zien zitten. Een van deze vogels had hem meegedeeld dat zij zielen van gestorvenen waren die in vogelgedaante boete deden voor hun zonden. De beoordeling of dit waar is dan wel onmogelijk, laat Thomas aan zijn lezers over.

²⁴ Maerlant, *Nat. bloeme*, boek III, v. 749–768; het citaat betreft de verzen 765–768; zie Verwijs 1878, 195–96.

ladrius in het verleden situeert, waarmee hij impliciet tevens verklaart dat het dier in de christelijke wereld nooit is waargenomen.

Dese voghele hier te voren
 Hilden conighe, als wijt horen.
 Men leest dat desen voghel vant
 Alexander in Persen lant.

De verdwijning van de *caladrius*

Voor zover bekend, is het bestaan van een vogel met de eigenschappen die de *Physiologus* aan de *charadrius/caladrius* toeschrijft in de Middeleeuwen nooit serieus betwijfeld. Onbeantwoord is de vraag hoe en waarom het geloof in de wonderbaarlijke capaciteit van deze vogel tegen het einde van de Middeleeuwen weer uit de canon van vaststaande zoölogische kennis is verdwenen. Een drietal proefboringen in de werken van grote figuren uit de geschiedenis van de zoölogie kan wellicht een eerste indruk van dit onttoveringsproces verschaffen.

Hoewel Albertus Magnus (1193–1280) bekend staat als een kritisch beoordelaar van overgeleverd volksgeloof, trekt hij de therapeutische gave van de *caladrius* niet in twijfel. Zijn hoofdwerk op zoölogisch gebied is *De animalibus*, dat naar men aanneemt tussen 1258 en 1262 tot stand is gekomen. Dit omvangrijke werk bestaat uit 26 boeken, waarvan de boeken I tot en met XXI een commentaar op de door Michael Scotus uit het Arabisch vertaalde zoölogische werken van Aristoteles vormen. In aanvulling hierop heeft Albertus de boeken XXII tot en met XXVI toegevoegd, waarin hij op zijn eigen waarnemingen berustende of aan andere (zowel antieke als middeleeuwse) bronnen ontleende kennis heeft samengebracht. Boek XXIII is gewijd aan de vliegende dieren, de *volatilia*, waaronder hij de vogels en de vleermuizen verstaat. Albertus blijkt op de hoogte van de *Physiologus*-traditie en zelfs van wat ik hierboven de ‘Perzische connectie’ heb genoemd. Volgens hem is de *caladrius sive caladrius* geheel wit, en komt hij in Perzië voor, waar Alexander de Grote kennis had gemaakt met zijn voorspellend vermogen. Als het dier, aan het ziekbed gebracht, zijn ogen op de patiënt richt, betekent dit dat deze zal genezen. Hiervan geeft Albertus de volgende verklaring (die ik bij andere auteurs niet in deze vorm ben tegengekomen): het schadelijke vocht dat door de ziekte wordt geproduceerd, verlaat het lichaam van de patiënt in de vorm van een damp; deze damp wordt door de vogel opgezogen en verspreidt zich vervolgens, als het dier opvliegt, in de lucht. Als het dier echter zijn kop van de zieke afwendt, kan de schadelijke stof niet ontsnappen, zodat de vogel de geur ervan niet opmerkt, met als gevolg dat de patiënt komt te overlijden. Voorzichtigheidshalve besluit Albertus zijn beschrijving van de *caladrius* met de opmerking dat de kwestie van het *augurium avium* (voorspelling met gebruikmaking van vogels) buiten het bestek van zijn onderhavige onderzoek valt.²⁵

25 Albertus Magnus, *De animalibus*, Lib. XXIII, par. 31; zie Stadler 1921, 1446; Scanlan 1987, 210–211.

Mijn tweede zegsman is de Zwitserse filoloog en zoöloog Conrad Gesner (1516–1565), die zijn naam vestigde met omvangrijke werken waarin hij de diverse onderafdelingen van het dierenrijk beschreef. In 1555 verscheen zijn boek over de vogels, *Avium natura*, dat al twee jaar later in een Duitse vertaling, getiteld *Vogelbuch*, op de markt kwam. Onder de vele tientallen vogels die in dit laatste boek worden beschreven en afgebeeld wordt ook de Triel behandeld, de Duitse naam van de vogel die in het Nederlands griel heet.²⁶ Gesner baseert zich op Griekse bronnen die de *charadrius* beschrijven als een vogel die in staat is geelzucht te genezen als hij door een lijder aan deze kwaal wordt aangekeken. Op gezag van een zekere Euphronius deelt hij mee dat vogelkooplieden de grielen die zij te koop aanboden plachten af te dekken om te voorkomen dat geelzuchtpatiënten de vogels in het oog zouden krijgen en op die wijze gratis van hun kwaal af zouden komen.²⁷ Anderen beweren dat de geelzuchttherapie op grielbasis alleen effectief is als men de vogel in het voedsel verwerkt. Vergeleken bij deze aan antieke bronnen ontleende informatie viel voor Gesner de middeleeuwse traditie blijkbaar in het niet: de in de *Physiologus* beschreven *caladrius*, die aan het ziekbed het herstel of de dood van de patiënt voorspelt, vermeldt hij nergens. Het valt nauwelijks aan te nemen dat hij de op de *Physiologus* teruggaande middeleeuwse overlevering niet kende – vermoedelijk beschouwde hij deze traditie als volstrekt ongelofwaardig.

Ten slotte noemen we Gesners tijdgenoot Ulisse Aldrovandi (1522–1603), de Bolognese geleerde die door Linnaeus en Buffon als de vader van de toentertijd als *historia naturalis* aangeduide biologie werd beschouwd. In zijn *Ornithologiae* heeft Aldrovandi alle toen relevant geachte kennis over vogels bijeengebracht in twee kolossale, rijkelijk met gravures geïllustreerde folianten (1599–1603 en 1634). De *charadrius* behandelt hij in een hoofdstuk, getiteld *De charadrio sive hiaticula*. Alternatieve benamingen, als *caladrius*, *caladriion* en *calandria* wijst hij van de hand. Wèl citeert hij Albertus Magnus, op wiens gezag hij de *charadrius* beschrijft als een witte vogel, die in Perzië voorkomt, waar in de paleizen van koningen op het dier wordt geloerd omdat het geelzucht kan genezen. De prognostische eigenschappen die de *Physiologus* aan de *caladrius* toeschrijft, acht Aldrovandi geen expliciete vermelding waard. Hij beperkt zich tot het citeren van Aelianus' bericht over de genezing van geelzucht door de blik van een *charadrius*.²⁸ Onzin van dit type, merkt hij op, wordt ook door veel moderne auteurs gedebiteerd. Zo zijn er mensen die menen dat een in het voedsel verwerkte *charadrius* iemand van zijn geelzucht kan afhelpen. 'Wat mij betreft', zo besluit hij, 'ik heb hiermee geen enkele ervaring – laten nieuwsgierigen het maar eens proberen'.

De benaming *caladrius* is uit de moderne ornithologische nomenclatuur verdwenen. *Charadrius* is thans de wetenschappelijke benaming voor het geslacht van de plevieren, dat meer dan dertig soorten omvat. Aldrovandi's *Charadrius hiaticula* is thans de Latijnse naam van de bontbekplevier, die volgens Lars Jonsson's *Vogels van Europa* in Nederland naar schatting met 750 broedparen voorkomt op stranden, slikken, rivier-

²⁶ Gesner 1557, CCXXXIX ('Von dem Trielen').

²⁷ Wie Gesner met Euphronius bedoelt, heb ik niet kunnen achterhalen.

²⁸ Aldrovandi 1634, 536–537.

oevers en kwelders.²⁹ Aan de associatie van deze vogel met de genezing van geelzucht wordt in de moderne ornithologische literatuur niet gerefereerd.

Slotbeschouwing

Het geloof in het bestaan van een witte vogel die een aan het ziekbed gekluisterde patiënt kon voorspellen of zijn ziekte van voorbijgaande aard was dan wel terminaal zou zijn, blijkt vele eeuwen oud te zijn. Is dit meer dan een curiositeit, meer dan een vermakelijk staaltje van premoderne goedgelovigheid? Voor een andere opvatting, die van meer respect voor het verleden getuigt, zou ik de volgende argumenten willen aanvoeren. Naar mijn overtuiging biedt de overlevering die ik hierboven in grote lijnen heb trachten te schetsen een zeldzame kans, de ontwikkeling van traditie te bestuderen die vele eeuwen omspant en waarin een reeks opeenvolgende cultuurfasen hun sporen heeft achtergelaten. Deze traditie laat zich, weliswaar met ernstige lacunes, volgen van de Veda's, ruwweg te dateren rond het jaar 1000 voor Christus tot in het begin van de overgang naar de vroegmoderne periode, twee-en-een-half millennium later.

Het brandpunt van deze traditie wordt gevormd door de relatie tussen mensen en vogels. Het is bekend dat in de Grieks-Romeinse Oudheid vogels als boodschappers van de goden werden beschouwd. In het oude Rome was het gebruikelijk voorafgaand aan politieke of militaire besluitvorming de auguren (letterlijk 'vogelzieners') te raadplegen, priesterlijke ambtsdragers, die aan de hand van het gedrag van vogels konden vaststellen of de voorgenomen actie op de goedkeuring van de goden mocht rekenen. Aan deze vorm van ornithomancie ('vogelvoorspelling') herinneren woorden als 'auspiciën' en 'inauguratie' in het moderne taalgebruik. Getuige Bijbelplaatsen als Leviticus 19, 31 en Deuteronomium 18, 11 golden allerlei vormen van occulte waarzeggerij in het oude Jodendom als expliciet verboden; vogelschouw (*augurium*) werd als een uitheemse, vooral in het Oosten toegepaste methode beschouwd. Het christendom heeft de afkeer van deze praktijken geërfd: meer dan een Kerkvader heeft de ornithomancie scherp veroordeeld. Gezien tegen deze achtergrond is het een interessante vraag, hoe het aanwenden van een vogel teneinde het verloop van een ziekteproces te voorspellen door het laatantieke publiek van de *Physiologus* is beoordeeld. Hebben vrome christenen in deze prognostische methode wellicht een schokkend vergrijp tegen Gods wetten gezien? Hier kwam nog bij, dat de vogel in kwestie in de Bijbel (Deut. 14, 18) tot de onreine dieren wordt gerekend. Mogelijk zinspeelt de redactor van de Griekse tekst van de *Physiologus* hierop als hij opmerkt dat iemand zou kunnen vragen hoe dit onreine dier dan overdrachtelijk naar de Verlosser zou kunnen verwijzen. Het antwoord is, dat de eigenschappen van onreine dieren – de slang en de leeuw zijn bekende voorbeelden – zowel in positieve als in negatieve zin kunnen worden uitgelegd.

Dit brengt ons bij centrale vraag die bij de bestudering van middeleeuwse visies op de relatie tussen de mens en de dierenwereld zelden expliciet geformuleerd wordt,

²⁹ Zie Jonsson 1993, 200. Met dank aan de heer M. Westermann voor zijn ornithologische adviezen.

maar die op de achtergrond steeds aanwezig is: waarom zijn de dieren er eigenlijk? In het perspectief van middeleeuwse christenen kwam dit neer op de vraag naar de bedoelingen waarmee God de dierenwereld heeft geschapen. De *caladrius*-traditie, die ik hierboven heb trachten te volgen van de laatantieke *Physiologus* tot de vroegmoderne zoölogie van Gesner en Aldrovandi, laat zien hoe de antwoorden op deze vraag in de loop der eeuwen zijn geëvolueerd.

De wijze waarop de *caladrius* de genezing van de patiënt bewerkstelligt biedt een fascinerende sleutelgatvisie op de evolutie van het denken over ziekte en genezing. Als men met Huizinga een direct verband aanneemt tussen de Vedische geelzuchttherapie en de wijze waarop de *caladrius* in de *Physiologus*-traditie de patiënt van zijn (hier niet nader aangeduide) aandoening bevrijdt, valt op dat het in beide situaties gaat om de verdelging van de ziekte in het vuur. In de Vedische teksten wordt hiermee de zon bedoeld. Ook in de *Physiologus*, vele eeuwen later, wordt de ziekte in het vuur weggebrand, al wordt niet duidelijk waar dit vuur op grond van de toen vigerende kosmologische opvattingen werd gesitueerd.³⁰ Uit de verschillende versies waarin de Latijnse *Physiologus*-tekst is overgeleverd, valt niet op te maken in welke vorm de vogel de ziekte opzuigt: als een vloeistof of als een damp – vragen die uit het oogpunt van de geschiedenis van de medische wetenschap wellicht niet zonder belang zijn.

Naschrift

Het is boeiend te zien hoe de Romantiek de legende van de *charadrius* heeft gerecipieerd. Het prognostische vermogen van de vogel, dat in de middeleeuwse versies van het verhaal de nadruk kreeg, verdwijnt naar de achtergrond. In plaats daarvan valt het volle licht op de therapeutische gave van het dier. Zo wordt de vlucht van de *charadrius* een metafoor voor het door God gewilde keerpunt in positieve zin van een ziekteproces. In zijn historische roman *Ekkehard, Eine Geschichte aus dem zehnten Jahrhundert* (1855) laat Joseph Victor von Scheffel zijn personage Ekkehard, een monnik van het klooster Sankt-Gallen, de legende (die Von Scheffel kende uit de Oudhoogduitse versie van de *Physiologus*) als volgt samenvatten:

Dann weiss ich nur einen Vogel [...], wir haben ihn nicht und niemand hat ihn; in klaren Mitternächten fliegt er hoch zu unseren Häuptern und streift mit den Schwingen den Himmel. De Vogels heisst Caradrius; wenn seine Fittiche sich zur Erde senken, soll ein siecher mann genesen: da kehret sich der Vogel zu dem Manne und tut seinen Schnabel auf des Mannes Mund, nimmt des Mannes Unkraft an sich und fährt auf zur Sonne und läutert sich im ew'gen Licht: da ist der Mann gerettet.³¹

Aan deze vermelding van de legende door zijn Duitse voorganger ontleende de Nederlandse dichter Carel Vosmaer de stof voor zijn gedicht *Caradrius*, dat hij in 1876

³⁰ In de Griekse elementenleer is vaak sprake van een vuur dat zich bevindt in de buurt van de sfeer waarin de maan rondwentelt (aan gene zijde van de maansfeer was de interplanetaire ruimte immers, naar men aannam, gevuld met aether, de *quinta essentia*).

³¹ Von Scheffel 1855, 60.

opnam in het derde deel van zijn *Vogels van diverse pluimage*.³² Ik citeer de eerste en de twee laatste van de zes strofen.

Er leefde in oude tijden
Een vogel, Caradrius,
Wiens wondre gaaf verhaald is
In 't boek Physiologus.
[...]

En over den kranke zich buigend,
Zijn bek aan den veegen mond,
Onttoog hij den bleeken lippen
De krankheid, en verzwond.

Ter hooge zonne vloog hij
En louterde zich in 't licht,
Dan had ook weer de zieke
Genezen zich opgericht.

Summary

Medieval bestiaries describe a mysterious white bird called *Caladrius* which is said to be occasionally found in royal palaces. When brought to a king's sickbed, this bird is able to prognosticate the outcome of the illness: if the patient is to survive, it looks him in the face, drawing the illness into itself and flying with it to the region of the sun where it is consumed. If, on the other hand, the *caladrius* looks away, the patient is going to die. The present article discusses the contributions of three great scholars who have shed light on the origins of this legend. Émile Mâle, Johan Huizinga (whose Indological contribution to the history of the *caladrius* legend went unnoticed by bestiary specialists), and George C. Druce. An intriguing sidelight on the bestiary account of the *caladrius* is found in versions of the *Historia de Preliis*, which describe Alexander the Great's visit to the palace of Xerxes, where he found white birds similar to doves which were able to prognosticate the outcome of a man's illness. This story was taken over in thirteenth-century encyclopedias like those of Thomas Cantimpratensis and Jacob van Maerlant. In the following centuries the *caladrius* story gradually lost its credibility, as can be deduced from the accounts of authorities like Albertus Magnus, Gesner and Aldrovandi.

Adres van de auteur:
W.P.Gerritsen@uu.nl

³² Vosmaer 1876, 209, zie ook 257.

Bibliografi

- Aldrovandi, Ulisse, *Ornithologiae, hoc est de avibus historiae II* (Libri XIII–XVIII). Bononiae: Apud Nicolaum Tebaldinum, 1634.
- Ausfeld, Adolf (ed.), *Der griechische Alexanderroman. Nach des Verfassers Tode hrsg. von Wilhelm Kroll*. Leipzig: Teubner, 1907.
- Barber, Richard (vert.), *Bestiary, Being an English Version of the Bodleian Library, Oxford M.S. Bodley 764 With All the Original Miniatures Reproduced in Facsimile*. Woodbridge: Boydell Press, 1999.
- Baxter, Ron, *Bestiaries and Their Users in the Middle Ages*. Thrupp/Londen: Sutton Publishing/Courtauld Institute, 1998.
- Bégule, Lucien, *La Cathédrale de Lyon*. Parijs: Henri Laurens, [1911].
- Boese, Helmut (ed.), *Thomas Cantimpratensis, Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos*. Berlijn/New York: De Gruyter, 1973.
- Caland, W., *Altindisches Zauberritual. Probe einer Übersetzung der wichtigsten Theile des Kauśika Sūtra*. Amsterdam: Joh. Muller, 1900 (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 3, nr. 20).
- Carmody, Francis J. (ed.), *Physiologus Latinus. Éditions préliminaires, versio B*. Parijs: Droz, 1939.
- Carmody, Francis J. (ed.), 'Physiologus Latinus versio Y', in: *University of California Publications in Classical Philology* 12:7 (1941), 95–134.
- Clark, Willene B. (ed. & vert.), *A Medieval Book of Beasts. The Second-Family Bestiary. Commentary, Art, Text and Translation*. Woodbridge: Boydell Press, 2006; reprint 2013.
- Clement, Paul A. & Herbert B. Hoffleit (vert.), *Plutarch's Moralia in sixteen volumes VIII*, London/Cambridge Mass.: Loeb's Classical Library, 1969.
- Curley, Michael J. (vert.), *Physiologus*. Austin/Londen: University of Texas Press, 1979.
- Druce, George C., 'The Caladrius and Its Legend, Sculptured Upon the Twelfth-Century Doorway of Alne Church, Yorkshire', in: *Archaeological Journal* 69 (1912), 381–416 (ook via internet te raadplegen: <http://bestiary.ca/etexts>).
- Gesner, Conrad, *Vogelbuch, darin die art, natur und eigenschaft aller voeglen, sampt irer waren Contrafactur, angezeigt wirt*. Zürich, 1557; Facsimiledruck 1969.
- Henkel, Nikolaus, *Studien zum Physiologus im Mittelalter*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1976.
- Hilka, Alfons (ed.), *Der altfranzösische Alexanderroman. Nach der Berliner Bilderhandschrift nebst dem lateinischen Original der Historia de preliis (Rezension J2)*. Halle: Max Niemeyer Verlag, 1920.
- Huizinga, J., 'Van den vogel charadrius', in: idem, *Verzamelde werken I: Oud-Indië, Nederland*. Haarlem: Tjeenk Willink & Zn, 1948, 173–187.
- Huizinga, J., *Van den vogel charadrius*. Amsterdam: Johannes Müller, 1903 (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 5, nr. 3).
- Jonsson, Jars, Arnoud B. van den Berg & Ger Meesters (bew. en vert.), *Vogels van Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten*. Baarn: Thieme, 1993.
- Kaimakis, Dimitris (ed.), *Der Physiologus nach der ersten Redaktion*. Meisenheim a. G.: Verlag Anton Hain, 1974 (Beiträge zur klassischen Philologie 63).
- Lauchert, Friedrich, *Geschichte des Physiologus*. Strassburg: Trübner, 1889.
- Ledegang, F., *Christelijke symboliek van dieren, planten en stenen. De Physiologus*. Kampen: Kok, 1994 (Christelijke bronnen 6).
- Lunczer, Clemens, 'Tracking down the Charadrius', in: *Antike Naturwissenschaft und ihre Rezeption* 21 (2011), 55–68.
- Mâle, Émile, *L'Art religieux du XIIIe siècle en France. Étude sur l'Iconographie du Moyen Age et sur ses sources d'inspiration*. Neuvième édition, Parijs: Armand Colin, 1958.
- Mâle, Émile & Dora Nussey (vert.), *The Gothic Image, Religious Art in France of the Thirteenth Century*. New York, etc.: Harper & Row, 1972.
- McCulloch, Florence, *Medieval Latin and French Bestiaries*. Chapel Hill: University of North Carolina

- Press, 1962 (Studies in the Romance Languages and Literatures 33).
- Merkelbach, Reinhold, *Die Quellen des griechischen Alexander-Romans*. 2e herziene druk; München: C.H. Beck, 1977 (Zetemata 9).
- Migne, J.-P. (ed.), *Honorius Augustodunensis, Speculum Ecclesiae*, in: *Patrologia Latina* 172. Parijs: Garnier fratres, 1895, kol. 815–1104 (kol. 955–959: *Sermo de ascensione Domini*).
- Mondésert, Claude, Chantal Matray (vert.) & Henri-Irénée Marrou (aantekeningen), *Clément d'Alexandrie, Le pédagogue, Livre III*. Paris: Éditions du Cerf, 1970 (Sources chrétiennes 158).
- Pfister, Friedrich (ed.), *Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo*. Heidelberg, 1913.
- Pfister, Friedrich (vert.), *Der Alexanderroman, mit einer Auswahl aus den verwandten Texten*. Meisenheim am Glan: Anton Hain, 1978 (Beiträge zur klassischen Philologie 92).
- Pitra, Jean Baptiste, *Spicilegium Solesmense complectens sanctorum patrum scriptorumque ecclesiasticorum anecdota [...] III*. Graz: Akad. Druck- u. Verlagsanstalt, 1963; herdruk van Paris: Firmin Didot, 1855 (p. 338–373: *Physiologus*).
- Sbordone, Franciscus (ed.), *Physiologus*. Hildesheim/New York: Georg Olms, 1976; herdruk van Milaan, 1936.
- Scanlan, James (vert.), *Albert the Great, Man and the Beasts. De animalibus (Books 22-26)*. Binghamton, NY, 1987 (Medieval & Renaissance Texts & Studies 47).
- Seel, Otto (vert. & comm.), *Der Physiologus. Tiere und ihre Symbolik*. 5e druk; Zürich/München: Artemis-Verlag, 1987; 1e druk 1960.
- Stadler, Hermann (ed.), *Albertus Magnus, De animalibus libri XXVI. Nach der Kölner Urschrift I-II* (I: Buch I–XII; II: Buch XIII–XXVI). Münster i. W.: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1916–1920 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters 15–16).
- van Thiel, Helmut (ed. & vert.), *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L*. Darmstadt: WBG, 1974 (Texte zur Forschung 13).
- von Scheffel, Joseph Victor, *Ekkehard. Eine Geschichte aus dem zehnten Jahrhundert*. Nürnberg: Carl Koch, ca. 1930; 1e druk 1855.
- Vosmaer, Carel, *Vogels van diverse pluimage III*. Leiden: Sijthoff, 1876.
- Verwijs, Eelco (ed.), *Jacob van Maerlant, Naturen bloeme I-II*. Leiden: Sijthoff, 1878.
- White, T.H. (vert.), *The Bestiary. A Book of Beasts, Being a translation from a Latin Bestiary of the twelfth Century*. New York: Putnam's Sons, 1960; 1e druk 1954 (Capricorn Books).
- Zucker, Arnaud (vert.) & Jean-Christophe Bailly (nawoord), *Élien, La Personnalité des animaux, Livres X à XVII*. Parijs: Les Belles Lettres, 2002.

Inhoud/Contents

W.P. GERRITSEN	<i>Caladrius, een voghel wit</i> <i>Een cultuurhistorisch-ornithologisch antecedentenonderzoek</i>	119
ANNE REYNDERS	<i>Die Rose, de Brabantse vertaling van de Roman de la Rose</i> <i>Heinric van Brussel en zijn vertaling in de proloog en het betoog van de God van Minnen</i>	139
REMCO SLEIDERINK m.m.v. JOS HOUTSMA	Fragmenten van twee eenkolomshandschriften van de <i>Dietsche Catoen</i> , overgeleverd in Mechelse stadsrekeningen	165
	Naar aanleiding van .../Apropos of ...	
SUZAN FOLKERTS	Een mystieke bestseller. De <i>Spieghel der volcomenheit</i> en het literaire belang van de franciscaner observantie <i>Literatuur en observantie. De "Spieghel der volcomenheit" van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding.</i> ANNA DLABAČOVÁ	178
VERONICA O'MARA	Female spiritual authority <i>Mulieres religiosae: Shaping Female Spiritual Authority in the Medieval and Early Modern Periods.</i> VEERLE FRAETERS & IMKE DE GIER (eds)	180
PIETER MANNAERTS	A fifteenth-century treasure trove of Middle Dutch religious songs <i>Het liederenhandchrift Berlijn 190. Hs. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz germ. oct. 190.</i> THOM MERTENS & DIEUWKE E. VAN DER POEL (eds)	183